

EIXIMENIS I L'ESCLAVITUD:
ELS CAPÍTOLS 341-348 DEL DOTZÈ DEL CRESTIÀ

Vaig començar fa un parell d'anys la transcripció d'una part del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis, seguint el manuscrit classificat com a Esp. 9 a la Bibliothèque National de Paris, procedent de la Biblioteca de Sant Pere de Rodes.¹ Concretament, es tractava de transcriure del capítol 339 al 390, que inclouen una part que tracta el tema dels servents en general i el del conegut *Regiment de la cosa pública*.

Amb vista a fer la transcripció del text, un dels problemes que se'm va presentar va ser el de les moltes citacions i referències a obres llatines que apareixen en abreviatures.² Es tractava d'esbrinar, primer de tot, què deien i d'on procedien. Atès que la majoria d'aquestes citacions es concentraven en uns capítols determinats —del 341 al 348—, que parlen de l'esclavitud, vaig decidir considerar-los a part, desxifrar primer les referències i estudiar-los després. Una part de l'estudi d'aquests capítols és el que presento ara aquí.

1. Si considerem el text en el context del segle XIV, ens adonem que no se'ns dóna gaire informació sobre la situació real de l'esclau

1. Per a més informació sobre la descripció d'aquest manuscrit i d'altres manuscrits d'aquesta part del *Dotzè*, vid. J. MASSÓ I TORRENTS, *Les obres de Fra Francesc Eiximenis, assaig d'una bibliografia*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» (Barcelona 1909), ps. 579-692; i també D. J. VIERA, *Bibliografia anotada de la vida i obra de Francesc Eiximenis* (Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana, 1980).

2. Aquesta dificultat i totes les altres referents a la «lectura» de manuscrits eiximenians es troben explicades a l'article de J. E. GRACIA, *Francesc Eiximenis' sources*, «Catalan Studies in memory of Josephine de Boer», ed. per JOSEPH GULSOY (Barcelona, Hispania, 1977), ps. 173-187.

en el moment en què Eiximenis escrivia (1385-86), encara que sabem per altres fonts que la població esclava era en aquells moments considerable i socialment problemàtica, tal com resumeix Hillgart en aquest paràgraf:

«The slave population increased from 1300 to 1450 and declined after this time. It is difficult to know how numerous it was. In 1400 in Catalonia the lowest estimate is 4.375 far below the reality (...) In 1374 the Crown tried to limit the number of slaves one propietor could have. The same year a revolt by Muslim and Tartar slaves was only just prevented in time.»³

Eiximenis tampoc no comenta directament el problema dels esclaus fugitius, encara que tenim documents que mostren la seva incidència. Sabem, per exemple, que pocs anys després d'ésser escrit aquest text, la Generalitat va establir una mena d'assegurança sobre esclaus mitjançant la qual els propietaris havien de pagar una quota anual d'1 florí d'Aragó per esclau major de 14 anys, una assegurança que els garantia que en cas de fuga d'un esclau, aquest fos perseguit per un cos especial de policia creat a posta i anomenat Guarda d'Esclaus. El projecte no es posà en pràctica fins a l'any 1421 i, de fet, aviat va ser suprimit perquè resultava poc rentable.⁴ El fet, si bé posterior a l'escrit d'Eiximenis, reflecteix l'estat de la qüestió que, tal com dèiem, no es fa palès en el text.

2. Dit el que Eiximenis no diu, i deixant de banda el valor testimonial o històric del text que, tal com dèiem, és pràcticament nul, passem a comentar-lo directament.

Comença el capítol 341 distingint quatre tipus d'esclavitud:

«Catius servicials hi ha en quatre maneres. La primera se appella de cativatje natural; la segona de cativatje fortunal; la terça de cativatje per venda personal; la quarta de cativatje legal.»

3. J. HILLGARTH, *The Spanish Kingdoms, 1250-1516* (Londres 1976), p. 85. Traducció castellana: *Los reinos hispánicos*, vol I (Barcelona, Grijalbo, 1971).

4. La informació ha estat extreta de VERLINDER, *L'esclavage dans l'Europe Médiévale* (Bruges, The Tempel, 1955), i de J. MIRET I SANS, *La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media*, «Revuc Hispanique», XII, ps. 1-368.

A partir d'aquesta classificació, tracta cada cas documentant-se bàsicament en les *Decretals* de Gracià i el codi civil de Justinia i posant alguns exemples extrets de la història sagrada i la història antiga.

L'esclavitud natural és explicada al capítol 341:

«Cativatge natural és, segons que posa Aristòtil en la sua *Política*, quant l'om és grosser e amb poch seny e consell, més disposat a servir e a treball de còrs que a negún treball de pensa.»

És a dir, que aquell que no és prou intel·ligent com per fer qualsevol altra feina però que té el cos fort, ha d'ésser esclau, perquè els esclaus són necessaris a la societat, tal com es diu al capítol 347:

«aytals servidors ha mester la ciutat per son servey, en tant que sens llur servey, o sens serveys d'altres que tinguen llur loch, jamés la ciutat ne neguna comunitat no pot ésser ben servida.»

L'esclavitud natural no és documentada a cap decretal ni a cap apartat del dret civil; el concepte podria haver estat extret directament d'Aristòtil (*Política*, capítol 1), encara que suposem que Eiximenis el va treure d'alguna altra font intermèdia que no hem sabut trobar.⁵

És curiós observar que un altre text molt semblant al d'Eiximenis quant al tractament del tema dels esclaus, el de *Las partidas* d'Alfons X,⁶ no inclou l'esclavitud natural; diu la partida I, XII, llei 1:

5. Havent llegit l'article de C. WITTLIN, *Els capítols trets del Llibre del tresor de Brunetto Latini al final del Dotzè de Francesc Eiximenis*, «Homenatge a J. M. Casacuberta» (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1980), ps. 175-185, vaig fer una repassada al text aquí estudiat i al *Tresor* per veure si hi havia algun parallelisme, sobretot amb els passatges que Latini diu traduir d'Aristòtil, però no n'hi vaig trobar cap.

6. ALFONSO X, *Las siete partidas del Rey Don Alfonso el Sabio* (Madrid, Imprenta Real, 1807). Possiblement les moltes coincidències que trobem entre aquests capítols d'Eiximenis i els fragments de *Las partidas* es deuen a l'ús de fonts comunes, bàsicament decretals i dret civil. D'altra banda, també és possible que Eiximenis conegués una traducció catalana de *Las partidas*. En aquest respecte diu M. J. PELÁEZ, *Las fuentes jurídicas de Francesc Eiximenis*, O. F. M., «Archivo Ibero-Americano», XLI, ps. 480-504: «Eiximenis conoció las Partidas sino directamente —cosa que es muy probable que así fuera— a través de la traducción de Mateu Adrià (Lleys d'Espanya). Tanto en el Regimiento de la cosa pública como en el Dotzè son citadas como tales Lleys d'Espanya o como Lleys de l'emperador.»

«*Et son tres maneras de siervos: la primera es de los que cativan en tiempo de guerra seyendo enemigos de la fe [cativatge fortunal per Eiximens], la segunda es de los que nascen de las siervas [cativatge legal], la tercera es quando alguno que es libre se dexa vender [cativatge per venda personal].*»⁷

El «cativatge fortunal» és «quan l'om és pres en batalla o per altra fortuna» (capítol 342). Els drets i els deures del presoner de guerra s'expliquen amb citacions dels *Digesta* de Justinià i de les *Decretals*.

Una part del capítol 343 és dedicat als esclaus que es venen i se centra bàsicament en les condicions necessàries perquè la compra-venda sigui vàlida. Se citen les mateixes obres que quan es parla dels esclaus de guerra.

A la resta del capítol 343 i ja fins al final del capítol 348 es parla dels esclaus que es compren o es venen (esclaus legals), contemplant les condicions de validesa d'aquesta esclavitud —capítol 344—, els drets de l'esclau legal —capítol 345—, quan pot l'esclau aconseguir llibertat —capítol 346—, com pot l'esclau afranquit esdevenir altra vegada esclau —capítol 347—, i aconsella sobre com el senyor ha de tractar els seus esclaus —capítol 348. Cita aquí les decretals, el codi civil i també dóna referències d'altres autors, d'entre els quals hem identificat dos comentadors de decretals, Ostienc i Gofred de Trani, i un conegut comentador de dret civil, Accursius, les obres del qual eren usades com a manual de dret civil a moltes facultats de dret de les universitats europees medievals.⁸

Les referències a aquests comentadors del dret canònic i civil, més que ajudar a fixar alguna font d'on Eiximenis podria haver extret informació, compliquen més el problema. Cap de les referències que dóna Eiximenis no ha estat íntegrament identificada als textos originals d'Ostienc, Gofred o Accursius, però en canvi hi ha altres referències que Eiximenis dóna sense dir d'on provenen i que han pogut ser identificades amb passatges d'alguna obra d'aquests comentadors de decretals i del dret civil.

7. ALFONSO X, *op. cit.*, partida IV, títol XXI, llei I.

8. Vid C. G. CRUMP i E. F. JACOB (ed.), *The Legacy of the Middle Ages* (Londres, Oxford University Press, 1969), p. 370, on diu: "[...] *The Great Gloss of Accursius. Such was its success that in certain towns, and even at times in University teaching, it usurped the place and the authority of Justinian.*»

Evidentment, s'ha de considerar que potser moltes de les referències no han estat identificades a l'obra original perquè Eiximenis n'usava una edició diferent,⁹ però també és probable que la qüestió sigui que Eiximenis fa servir aquí una font intermèdia que ens fa perdre la pista de les possibles edicions que va fer servir.

D'altra banda, cal considerar que les coincidències entre el text d'Eiximenis i els comentadors tampoc no són gaire significatives, perquè, de fet, tots alludeixen contínuament a les mateixes decretals o als mateixos textos de Justinià, que són les fonts originals de tots. L'únic aspecte interessant que poden suscitar aquests paral·lelismes és que en algun cas concret coincideixen també amb altres textos legals, fet que fa pensar que el tema d'aquella particular decretal o llei devia tenir certa importància en el context jurídic del moment. Concretament, això passa dues vegades.

El capítol 344 diu:

«fill de francha mare encórre aytal cativatge en aquells qui porten armes als serrahins e en aquells qui regexen llurs naus o galeres posades en cors de mar, axí com de pirates e de corsaris. Aytals persones si són preses per crestians encórren cativatge, *Extra de judeis in quorundam.*»

Aquesta decretal de Gregori IX¹⁰ és comentada també per Ostienc a la *Summa*.¹¹ En canvi, als *Usatges de Barcelona* el mateix fet és castigat amb molta més lleugeresa:

«Christiani non vendant arma sarracenis, ni si ex consentu principis; quod si fecerint arma que vendiderint recuperent, quamuis eis grave sit, et nisi hoc fecerint, centum incias auri potestati persolvant.»¹²

9. Les edicions consultades són les següents: Henricus DE SEGUSIO, *Summa Henrici Cardinalis Hostiensis* (Lió 1542) (Biblioteca de Catalunya, Barcelona, Res. 350 folis); Gofred DE TRANI, *Summa in Titulus Decretalium* (Venècia 1564) (Londres, British Library, 1609/976); i ACCURSIUS, *Corpus Iuris Civilis* (París 1517) (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Res. 1553-8).

10. *Decretal*, Gregorius IX, 5, 6, c.6 (ed. RITCHER i FRIEDBURG, *Corpus Iuris Canonici* [Lipsiae 1879-81], tom 1, col. 938).

11. Henricus DE SEGUSIO, *op. cit.*, folis 107-108.

12. *Usatges de Barcelona*, ed. de J. BASTARDAS (Barcelona 1984), p. 136, vol. 1, c. 123.

Al capítol 345 passa una cosa semblant. Comenta Eiximenis sobre com poden alliberar-se els esclaus:

«Sí, emperò, lo catiu se fa monge o altre religiós, lo catiu deu sperar per tres anys a fer sa professió, e, si emfre l'any son senyor no l'ha demanat, lo catiu és franch, 1. IIII de si servis sciente.»

Un comentari similar al d'aquesta decretal¹³ tenim a la *Summa* d'Ostiens,¹⁴ a la *Summa* de Ramon de Penyafort¹⁵ i a *Las partidas* d'Alfons X.¹⁶

3. Des del punt de vista literari, els capítols en qüestió no són gaire interessants. Hi trobem alguns *exempla*, narracions extretes de la història antiga i medieval protagonitzades per personatges com «Auzimo rey d'Archàdia»¹⁷ (capítol 341) o «Rayner príncep d'Aurenga»¹⁸ (capítol 342). Hi ha moltes citacions bíbliques: cinc de l'*Eclesiàstic* (al capítol 341, 343, dues al 345 i l'última al 348), una del *Deuteronomi* (capítol 348), una d'Isaïes (capítol 348) i una de Job (capítol 348). Trobem també citacions d'autors clàssics, com Demòstenes (capítol 341), i, tal com ja hem comentat, Aristòtil. Aquestes citacions funcionen normalment com a proves d'autoritat, *auctoritas*, tal com es veu en aquest exemple del capítol 341:

«Dehya Demòstenes: Hom qui seny no ha, per bé que sia generós e d'aytan gran sanch com se vulla, naturalment és servent subjugat als savis...»

13. *Decretal*, D. 54, 20 (FRIEDBERG, *op. cit.*, tom I, col. 214).

14. Henricus DE SEGUSIO, *op. cit.*, folis 38v-39r.

15. Ramon DE PENYAFORT, *Summa de Iure Canonico* (Roma 1975), p. 126.

16. ALFONSO X, *op. cit.*, partida I, títol VII, llei VI.

17. Un altre rei d'Archàdia també és citat a la VIII part del *Dotzè* (capítols 383-492), segons fa constar C. WITTLIN, *El vuitè tractat del Dotzè del Crestià*, «Actes del II Colloqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica» (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1982), ps. 141-149. Wittlin cita un tal «Lucéolus Gallicanus rey d'Archàdia», però res no fa assegurar que aquest sigui el mateix personatge citat aquí.

18. Segurament es tracta d'un familiar del trobador Raimbaut d'Aurenga, tot i que no hem pogut trobar-ne cap referència (*vid.* W. I. PATTISON, *The life and works of the troubador Raimbaut d'Orange* [The University of Mennesota Press, Minneapolis, 1957]).

Des d'aquest punt de vista, Eiximenis ens recorda el seu col·lega franciscà Joan de Galles, les obres del qual, com ja ha estat demostrat, Eiximenis emprà sovint com a font d'informació.¹⁹ Concretament, al nostre text, al capítol 348, hi ha un passatge molt semblant a un altre del *Communiloquium*, encara que Eiximenis diu que l'extreu del *Registre* de sant Gregori. El passatge diu el següent:

«Per què legim a nostre exemple que lo Salvador als seus servents e dexeables lavà los peus en la çena. E de Sanct Martí legim que descalcava al seu escuder i li servia.»

I Joan de Galles:

«*Istam equalitatem cum servo cogitabat beatus Martin quan un vi service armigero serviebat et exemplum charitatis erga inferiores offendit dominis et magister cum lavit pedes discipulorum.*»²⁰

Les coincidències entre aquests textos ens posen al corrent de la influència de Joan de Galles en Eiximenis, però seria més aviat arriscat assegurar que, concretament aquí, el *Communiloquium* és una font directa d'Eiximenis; cal estudiar més quantitat de text en una altra ocasió per arribar a una conclusió versemblant sobre això.

4. Encara que l'extensió del text no ens permet elaborar cap conclusió general, el que hem dit pot ser suficient per fer les observacions següents:

El text d'Eiximenis és bàsicament de caràcter jurídic i, com a tal, està fonamentat en les decretals i en el dret civil, base del dret medieval, tal com explica E. Meynial:²¹

19. Respecte al tema de Joan de Galles com a font eiximeniana, vegeu l'article d'A. HAUF, *Eiximenis, Joan de Salisbury i Fra Joan de Galles, O. F. M.*, «Miscel·lània Sanchis Guarnier», 1 (Universitat de València 1984), ps. 167-174, on l'expert autor comprova que certs passatges del *Regiment* que Eiximenis diu extreure de l'obra de Joan de Salisbury provenen en realitat del *Communiloquium* de Joan de Galles. Vegeu també l'article de C. WITTLIN, *Models i fonts per a l'estructura del Dotzè de Francesc Eiximenis*, «Actes del IV Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica» (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985), ps. 103-120.

20. JOAN DE GALLES, *Communiloquium*, dins *Summa Ioannis Valensis de Regimine vite humane seu margarita doctorum ad omne propositum pro ut palet in tabula, Venetiis 1496* (Londres, British Library, I.A. 22557, foli 68v).

21. E. MEYNIAL dins C. G. CRUMP i E. F. JACOB (eds.), *op. cit.*, p. 371.

«From the middle of the twelfth century alongside the Civil Law and teaching in the same schools, the Church had worked out a new jurisprudence whose purpose was to comment on and to expand the new compilations of its confessors and pontiffs and to provide for the action of its special courts. This was the Canon Law (...). Obviously, the reciprocal influence of the two systems on one another was inevitable.»

Per això, les referències al glossador del dret civil més popular, Accursius, al costat de les dels canonistes com Ostienc i Gofred no són gens d'estranyar. Obeeixen a un context europeu determinat que també afavoria la difusió de Justinià i la fusió de la seva teoria jurídica amb el dret canònic, i que Eiximenis, que va visitar els centres culturals europeus més importants, també coneixia.²²

En tot cas és més complicat saber quina és la font original d'Eiximenis; ja hem vist que, tot i la poca llargada del text, hem trobat semblances amb altres obres i, fins i tot, en el cas de Joan de Galles, coincidències. Però no crec que en aquest cas puguem dir quin(s) llibre(s) utilitzava com a font, més aviat haurem de creure que treballava amb una tècnica de *collage*²³ és a dir, triant d'entre diverses obres allò que havia de ser el contingut del seu llibre sense, tal com ell mateix especifica al pròleg del *Crestià*, voler donar massa importància a les fonts:

«no entench continuament a fer açí grans ne curioses allegacions ne tocacions de auctoritats ne de originals ne d'altres dits científichs, ne alleguar res en latí, sinó fort poch per tal que no empatxe lo seny de les paraules açí posades.»

22. Sobre la introducció del dret comú als Països Catalans i a Europa, *vid.* M. J. PELÁEZ, *Las fuentes jurídicas de Francesc Eiximenis, op. cit.*

23. Tots els crítics semblen estar d'acord a assegurar que aquesta és la tècnica de treball d'Eiximenis i que, precisament per això, l'estudi de les seves fonts resulta tan complicat. Explica per exemple C. WITTLIN (*Els capítols trets del Llibre del tresor de Brunetto Latini...*, *op. cit.*, p. 183): «És freqüent la descripció de les obres del nostre franciscà com a "compilacions" i crec que ni ell mateix s'oposaria a tal qualificació. Però allò que tots els investigadors lamenten, la gran dificultat d'indicar amb precisió els passatges usats com a font en punts precisos, és degut al fet que Eiximenis no sembla mai seguir un altre autor mot a mot prou estona per a permetre'ns de reconèixer la font exacta.»

El propòsit de simplificar i estalviar al màxim les referències no s'acompleix, tal i com hem comprovat en aquests capítols, però, d'altra banda, el seu text tampoc perd la intenció divulgadora d'Eiximenis, una intenció que encara avui se li reconeix:

«Eiximenis actua, com és ben sabut, tant com a testimoni de l'abast del saber de les èlites cultes del segle XIV com a difusor d'aquest saber en sectors més amplis de la societat.»²⁴

Des d'una altra òptica, la mateixa falta de sistematització de les cites obre més possibilitats a l'estudi d'Eiximenis en el context medieval. En aquests capítols, per exemple, a més de les semblances amb altres textos que ja hem assenyalat, hem observat certs paral·lelismes amb sant Tomàs. Diu Eiximenis al capítol 345:

«en algunas cosas l'infant segueix la condició de la mare axí com en captivitat o franquea [...], e, emperò, lo infant segueix lo pare en noblea e en honor...»

i diu sant Tomàs:

«*Ea ideo proles in libertate et servitute sequitur matrem sed in his quae pertinent ad dignitatem, quae est ex forma rei, sequitur patrem: sicut in honoribus et municipiis et haereditate, et aliis huiusmodi.*»²⁵

Quant a aquesta relació amb altres autors, també queda aquí reflectit una vegada més el fet que Eiximenis era un autor completament medieval i no innovador; sempre ofereix paral·lelismes amb obres molt anteriors al seu present com *Las partidas* o autors com Accursius, la *Summa* del quals, si bé important, ja havia estat superada a principis del segle XIV per la *Summa* de Bartolus de Sossaferrato.²⁶

Podem considerar, doncs, que aquests capítols del *Dotzè*, sense tenir

24. De la introducció al *Dotzè*, II, 1 (Collegi Universitari de Girona - Diputació de Girona, 1986), p. 11.

25. S. THOMAE AQUINATIS, *Summa Theologica* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957), Suppl. 52, q4, p. 244.

26. Vid. C. G. CRUMP i E. F. JACOB (eds.), *op. cit.*, p. 372: «Bartolus achieved a fame comparable to that which a century earlier had belonged to Accursius...».

un interès literari gens especial, són interessants per la relació que sembla que tenen amb obres com *Las partidas* d'Alfons X i amb el *Communiolum* de Joan de Galles; a part d'això, no són més que una mostra significativa de l'estil de treball d'Eiximenis.²⁷

27. He de fer constar que per fer la transcripció i la concordança del text aquí estudiat vaig rebre un ajut econòmic de la CIRIT.